

**СЕВАСТОПОЛЬ У ПУТІВНИКАХ
ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ: МІСЬКИЙ ПРОСТІР
МІЖ ПАМ'ЯТТЮ, ВІЙНОЮ
І ТУРИСТИЧНИМ НАРАТИВОМ**

Олег Зубченко

Олег Зубченко,

аспірант факультету суспільних наук,
Київська школа економіки

Oleg Zubchenok,

PhD Candidate, Kyiv School
of Economics

ozubchenok@kse.org.ua

<https://orcid.org/0009-0005-9684-3436>

УДК 94(477.75)”18/19”

DOI 10.15407/mics2026.01.161

Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

Дослідження аналізує Севастополь як міський простір, у якому військовий досвід і наративи героїзму сформували урбаністичну ідентичність, просторову організацію та культурну пам'ять. Об'єктом вивчення є корпус путівників, виданих у 1857–1969 роках. Дослідницьке питання полягає у з'ясуванні, як просторові сліди війни – бастіони, руїни – у поєднанні з героїчними міфами були переосмислені в туристичному та культурному наративі, що сформував символічну географію Севастополя.

Теоретичну рамку становлять концепції *мілітарного урбанізму* (Stephen Graham, Eyal Weizman), *місць* (Pierre Nora) та *політики пам'яті* (Aleida та Jan Assmann) і *символічної географії*. Методологічно застосовано контент-аналіз, нарративний аналіз дискурс-аналіз текстів та візуальних матеріалів, а також порівняльний підхід, який дозволяє простежити тяглість між імперськими та радянськими наративами.

Отримані результати порівнянь путівників та їхніх наративів демонструють еволюцію образу Севастополя – від «міста-руїни» та символу жертви у XIX столітті до «міста-героя» в радянський період. Путівники виступають не лише джерелами інформації для подорожніх, а й інструментами ідеологічного конструювання міського простору, де поєднуються пам'ять, міф і туризм. Дослідження підкреслює роль культурних текстів у створенні політики пам'яті та формуванні символічного простору міських ландшафтів.

Ключові слова: Севастополь, путівники, мілітарний урбанізм, політика пам'яті, символічна географія, міські наративи.

ВСТУП

Севастополь є одним із найвиразніших прикладів міста у Східній Європі, чия просторово-планувальна структура, соціальна організація та колективна пам'ять формувалися під впливом стратегічного розташування і військових функцій. Від часу заснування у 1783 році як головної бази Чорноморського флоту Російської імперії Севастополь поєднав риси фортеці, порту та власне міста, із виразними траєкторіями та традиціями пам'ятання. Розвиток його меморіальних ландшафтів відображає складну взаємодію між імперськими, радянськими та постімперськими режимами пам'яті — від сакралізації оборони 1854–1855 років до культивування радянського міфу «міста-героя» після Другої світової війни. Як наголошує Ян Кубік, режими пам'яті визначають не лише що пам'ятається, а й як, ким і з якою політичною функцією це минуле репрезентується¹.

Отже, кожен із цих режимів пам'яті залишив глибокі сліди у міському просторі, візуальній культурі та текстових репрезентаціях.

У межах цього підходу пам'ять розглядається не як сукупність текстів або символів, а як структурована система влади над минулим, у якій різні жанри (музеї, монументи, підручники, путівники) виконують різні, але узгоджені ролі. Кубік підкреслює, що зміна політичного режиму не обов'язково означає повну зміну режиму пам'яті: часто відбувається переінтерпретація та адаптація старих наративів, а не їх знищення. Особливо помітними ці сліди є у жанрі путівників. Путівники не лише описували міський простір Севастополя, а й конструювали його символічний образ для різних аудиторій — моряків, паломників, туристів, ветеранів, імперських службовців та радянських відвідувачів.

Як показує Катерина Диса у своїх дослідженнях київських путівників XIX — початку XX століття, путівники функціонують не лише як інформаційні довідники, а як семіотичні об'єкти, що формують своєрідний «канон бачення» міста. Вони визначають, які простори вважають значущими, які наративи підлягають акцентуації та які соціальні групи отримують право на репрезентацію в міському символічному ландшафті².

Подібно до київського матеріалу, де, як демонструє Диса, образи міста зазнавали трансформації залежно від політичного режиму, цільової аудиторії та жанрової еволюції путівника, путівники Севастополя також виконували роль посередників між військовою історією й мирним повсякденням, укорінюючи військовий досвід у наративи міської ідентичності. Вони працювали як механізми культурної селекції: одні сюжети (бойова слава, оборона, героїчні сторінки флоту) підсилювалися,

1. "A theory of the politics of memory," in *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, eds. J. Kubik and M. Bernhard (Oxford: Oxford University Press, 2014), 9–11.
2. К. Диса, «Образ современного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст.», у *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть*, упор. О. Бетлій, К. Диса і О. Мартинюк (Київ: Дух і Літера, 2016), 82–95.

інші — маргіналізувалися або замовчувалися. У результаті формувалася культурна топографія, де пам'ять, туризм і політика співіснували, а військова травма поступово інтегрувалася у цивільний образ міста — те, що в ширшій пам'яттєвій теорії описують як *lieux de mémoire* (П. Нора)³, системи культурної пам'яті (А. Ассман)⁴ та рефлексивна ностальгія (С. Бойм)⁵.

В українському контексті це особливо важливо: як у випадку Києва, де аналіз путівників показує зміну акцентів від сакральних наративів до національних та модернізаційних, так і у випадку Севастополя путівники відбивали політичні трансформації — від імперських до радянських і пострадянських. Саме таким інструментом інституціоналізації офіційного режиму пам'яті в радянських Чернівцях виступали туристичні путівники, які, будучи масовими текстами для «зовнішнього» споживача, водночас здійснювали внутрішню нормалізацію бажаного історичного бачення. Як переконливо показано в дослідженні⁶, путівники не лише відтворювали затверджений владою історичний канон, а й активно витісняли досвіди та пам'ять локальних «Інших», зводячи мультикультурне минуле міста до маргінальних або негативно маркованих фрагментів.

Втім, за винятком праць Катерини Дисси та дослідження Ореста Костіва, аналіз туристичних путівників як джерел конструювання міської пам'яті в інших регіонах і для різних історичних епох залишається фрагментарним. Саме тому звернення до цього типу джерел є методологічно важливим: воно дозволяє не лише реконструювати домінуючі наративи про минуле, а й у порівняльній перспективі простежити, як різні міста переживали процеси репрезентації військової спадщини, трансформації колективної пам'яті та формування міської ідентичності.

Отже, аналіз путівників Севастополя вписується у ширшу рамку студій пам'яті та урбаністичного наративотворення. Українські дослідження надають важливий методологічний інструментарій для розуміння того, як тексти цього жанру не лише описують міський простір, а й активно конструюють його образи, нормалізують військову присутність та формують специфічний спосіб «бачення міста», який відтворюється і закріплюється в культурній пам'яті наступних поколінь.

Актуальність дослідження зумовлена не лише потребою осмислити історичну спадщину Севастополя, а й ширшим завданням — зрозуміти механізми взаємодії пам'яті, ідеології та простору в міських ландшафтах військового походження. Аналізуючи путівники як культурні артефакти, можна побачити, як вони фіксують і трансформують колективні уявлення про героїзм, втрати та відновлення.

3. P. Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* 26 (1989): 7–24, <https://doi.org/10.2307/2928520>.
4. A. Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
5. S. Boym, *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2011).
6. O. Kostiv, "The Other, Official History, and Memory of the City in Soviet Guidebooks to Chernivtsi," *City: History, Culture, Society*, 15 (1) (December 15 2023): 87–104, <https://doi.org/10.15407/mics2023.01.087>.

Метою дослідження є виявлення механізмів, за допомогою яких історичні наративи й культурні символи трансформувалися та відтворювалися через путівники — тексти, що поєднували туристичну, освітню та ідеологічну функції і можуть бути осмислені як специфічна «технологія пам'яті» (за А. Ассман⁷).

МІЛІТАРНІ ПУТІВНИКИ ЯК ОКРЕМИЙ ТИП ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Аналіз української історіографії свідчить, що путівники вже використовували як джерела для дослідження міських наративів, однак переважно в межах цивільних або релігійних контекстів. Зокрема у працях Катерини Дисі путівники розглядаються як семіотичні тексти, що формують «канон бачення» міста, проте аналіз зосереджений в основному на цивільних урбаністичних маршрутах. У дослідженнях українських істориків окремі елементи путівникової літератури вже розглядалися в різних контекстах, хоча сама категорія путівника як специфічного історичного джерела не була концептуалізована. Наприклад, Антоніна Кізлова аналізувала згадки про Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках Києва XIX — початку XX ст., показуючи, які міські об'єкти входять до путівникового канону та як вони репрезентуються як значущі елементи міського образу⁸. Натомість путівники, зосереджені на військових подіях, пам'ятках і просторах бойової слави, досі не були концептуалізовані в українській історіографії як окремий тип джерел. У наявних студіях такі тексти або залишаються поза увагою, або залучаються фрагментарно — як ілюстративний матеріал до ширших наративів про війну чи політику пам'яті. Це дає змогу говорити про відсутність осмислення мілітарного путівника як специфічного жанру історичного письма.

У межах цього дослідження під мілітарними путівниками маються на увазі тексти, в яких війна та військовий досвід є ключовим принципом організації міського простору: через bastiони, фортифікації, місця боїв, меморіальні комплекси й спеціально вибудовані маршрути пам'яті. На відміну від універсальних туристичних довідників, такі путівники не лише інформують, а й програмують нормативний спосіб сприйняття міста як ландшафту героїзму, жертви та оборони. У статті запропоновано розглядати мілітарні путівники — тексти, присвячені військовим подіям, пам'яткам і просторам бойової слави, — як окремий тип історичного джерела. На відміну від цивільних або релігійних путівників, що вже аналізувалися в українській історіографії, мілітарні путівники досі не були концептуалізовані як специфічний жанр, що формує мілітаризоване бачення міського простору.

7. Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization*.

8. А. Кізлова, «Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX — початку XX ст.», *Київські історичні студії* 1 (12) (Червень): 124–133, <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.114>.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

У світовій та українській гуманітаристиці сформувалася традиція вивчення путівників як специфічного жанру міських репрезентацій – культурних текстів, які не лише інформують про простір, а й вибудовують символічну географію міста, ієрархізують його ландшафти та нормалізують певний спосіб «бачення міста» для читача.

У випадку Севастополя цей жанр набуває особливої ваги, оскільки саме через путівники військовий досвід, наративи героїзму та просторові сліди війни були інтегровані у туристичний і культурний наратив, що визначав трансформацію образу міста: від простору руїн і жертви до канонізованого «міста-героя».

Важливими є праці, що трактують путівники як інструменти міського наративотворення (*urban narrative-making*). Так, дослідження Джона Леннона й Малькольма Фоула⁹ та Барбари Кіршенблат-Гімблет¹⁰ показують, як туристичні тексти формують «економіку погляду», визначаючи, що саме є цінним, а що периферійним. Схожий підхід застосовує Мішель де Серто¹¹, розглядаючи путівники як риторичні сценарії руху містом, що нав'язують читачеві певну тактику сприйняття простору.

Особливу увагу привертають дослідження міст пам'яті та військових міст, у яких путівники виконують роль медіатора між травматичним досвідом війни та його культурною інтерпретацією. Аналізи Вердена, Іпра та Лондона періоду Бліцу демонструють, як післявоєнні наративи «приручають» руйнування, перетворюючи їх на маркери героїзму та легітимної пам'яті¹². Ці студії переконливо показують, що путівник, особливо створений після війни, ніколи не є нейтральним: він задає рамку переживання втрати та водночас відкриває можливість її туристичного споживання – модель, особливо релевантну для Севастополя другої половини XIX століття.

У пострадянському контексті ключовими є дослідження Джулі Федор, Марку Кангаспуру та Тетяни Журженко¹³, які показують, як туристичні, меморіальні й освітні тексти транслюють офіційну політику пам'яті, зокрема щодо військового минулого. Їхні аналізи демонструють, що путівники належать до найбільш дисциплінованих жанрів пам'яті, оскільки вони з високою точністю відтворюють державні наративи та формують «символічну географію» героїзму й лояльності.

У межах *memory studies* центральне місце посідають уже згадані концепції П'єра Нора та Алейди й Яна Ассманів, які дозволяють інтерпретувати путівник як «тек-

9. J. Lennon and M. Foley, *Dark tourism: The attraction of death and disaster* (London: Continuum, 2000).

10. B. Kirschenblatt-Gimblett, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage* (Berkeley: University of California Press, 1998).

11. M. de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley: University of California Press, 1984).

12. J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); S. Crane, *Museums and Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2000).

13. J. Fedor, M. Kangaspuro, J. Lassila, & T. Zhurzhenko, eds. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* (London: Palgrave Macmillan, 2017).

стуальне місце пам'яті», де поєднуються матеріальні об'єкти міського простору та їх символічні інтерпретації. У випадку Севастополя путівники різних історичних епох відтворюють стійкі наративні структури, в межах яких місто постає як сцена оборони, страждання або перемоги, що закріплюється у культурній пам'яті.

На перетині цих досліджень лежить концепт «символічної географії» Грети Лінн Юлінг¹⁴, який пояснює, як міський простір перетворюється на носій ідеології. Севастополь — один із яскравих прикладів цього процесу: у путівниках XIX–XX ст. він фігурує як «географія героїзму», де кожна локація отримує чітке семантичне навантаження.

Отже, в сучасній історіографії вже існує кілька важливих напрямів, що дозволяють розглядати путівники не лише як туристичну літературу, а як інструменти ідеологічного конструювання міста, однак Севастополь у цьому контексті залишається малодослідженим. Саме ця прогалина визначає наукову новизну й актуальність теми: проаналізувати, як тексти путівників формували військовий наратив і символічну географію Севастополя, а також як змінювався цей наратив. У межах цієї рамки путівники, видані у 1857–1969 роках, розглядаються не лише як історичні джерела, а і як ідеологічні тексти, що задають спосіб бачення, відчуття і споживання міського простору.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Хронологічні межі дослідження (1857–1969) не є зовнішньо заданими або довільними, а випливають із поєднання джерельної специфіки та методологічного підходу до аналізу путівників як особливого типу культурних текстів. У межах цього дослідження путівники розглядаються не як нейтральні інформаційні довідники, а як семіотичні об'єкти, що беруть участь у формуванні, стабілізації та трансляції символічного образу міста.

Корпус джерел дослідження становлять туристичні путівники Севастополем, видані у 1857, 1907, 1909 і 1969 роках. Відповідно до наявних бібліографічних зведень і каталогів (зокрема фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, цифрових колекцій державних та університетських архівів), упродовж XIX–XX століть було опубліковано орієнтовно понад 20 путівників, присвячених Севастополю загалом або його окремим пам'яткам. Значна частина цих видань не збереглася або є фрагментарною й недоступною для повноцінного аналізу. З огляду на це до дослідження було відібрано п'ять повних текстів, які збереглися у відкритих або архівних фондах та характеризуються високим рівнем репрезентативності, повторюваністю наративних мотивів і структурною типовістю для відповідного періоду.

Від другої половини XIX до початку XX століття путівники дедалі частіше показували Севастополь як місто-символ, що поєднує пам'ять про війну з інтеграцією у

14. G. Uehling, *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return* (New York: Palgrave Macmillan, 2004).

цивільні практики туризму, відпочинку та модерного міського життя. Уже в корпусі цих текстів видно трансформацію наративу: від «міста-руїни» до «міста-пам'яті», а згодом — до «міста-героя». Путівники другої половини XIX — середини XX століття не лише інформували, а й стандартизували режими бачення міста, поєднуючи туристичний досвід із національною та військовою пам'яттю: руїни бастионів, панорами бухт, пам'ятники оборонцям, військові некрополі — усе це ставало «місцями пам'яті» (термін П'єра Нора).

Найдавнішим із доступних путівників є «Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям»¹⁵, надрукований у Николаєві в типографії Чорноморського гідрографічного депо невдовзі після завершення Кримської війни. Автор праці, Дмитро Афанасьєв, підготував її як благодійне видання, весь прибуток від якого мав спрямовуватися на допомогу мешканцям, що лишилися на міських руїнах. Текст свідомо ігнорує довоєнну 70-річну історію Севастополя, проголошуючи єдиним джерелом зацікавленості відвідувача його героїчну оборону. Через це міський простір у путівнику постає як сакралізована топографія воєнної травми, де кожна локація — від Малахового кургану до поруйнованих бастионів — маркована пам'яттю про загиблих адміралів та рядових захисників

Ще одним значущим прикладом історичного путівника є праця «Севастополь до Кримської війни і після неї. Історичний опис»¹⁶ (тут і далі переклад з російської мови мій. — О. З.), складена та видана в Москві Федором Лівановим через 19 років після завершення оборони міста. Автор адресує текст «для мандрівників», проте його опис Севастополя пронизаний глибоким релігійним пафосом, де місто постає як «багатостраждальний мученик», а його територія проголошується «святим місцем», перед яким подорожній має схилити коліна. Джерела демонструють, як путівник інтегрує воєнну травму в міську географію: руїни колись величних будівель описуються як «кам'яні остови» та «громадні глухі труни», що чекають на своє відродження.

Наступні джерела — «Історичний путівник по Севастополю», складений до 50-річчя його оборони за наказом Великого князя Олександра Михайловича підполковником Протопоповим і капітаном Овсянниковим під редакцією генерал-майора Зайончковського»¹⁷, і сімнадцяте видання «Ілюстрованого практичного путівника по Севастополю та околицях»¹⁸, укладене Григорієм Москвичем, — фіксують етап остаточного перетворення міста з поруйнованого війною осередку

15. Д. Афанасьєв, *Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям, изданный с целью благотворения на его развалинах* (Николаев: Типография Черноморского гидрографического депо, 1857).

16. В. Ливанов, ред., *Севастополь до Крымской войны и после оной: историческое описание, составленное и изданное для путешественников* (Москва: Типография скоропечатни Плетнева, Знаменский пер., и И. Пантелеева, 1874).

17. А. Протопопов и С. Соваж, *Исторический путеводитель по Севастополю*, ред. генерал-майор Зайончковский (Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1907).

18. Г. Москвич, *Иллюстрированный практический путеводитель по Севастополю и окрестностям*, 17-е изд. (Одесса, 1909).

на розвинений туристичний та комерційний центр. Наприклад, видання 1909 року, на відміну від перших благодійних описів руїн, має виразно практичний характер: воно містить детальні такси для візників, розклади електричних трамваїв та парових катерів, а також перелік першокласних готелів і ресторанів, що свідчить про налагоджену міську інфраструктуру. Автор зазначає, що Севастополь на початку ХХ століття став «дуже красивим європейським містом» із гранітними мостовими, електричним освітленням та жвавим торговельним і військовим рейдом.

Попри модернізацію сакралізація воєнної пам'яті залишається центральною темою видання: значна частина тексту присвячена детальному опису лінії оборони 1854–1855 років, пам'ятникам Корнілову, Нахімову та Тотлебену, а також новозбудованій панорамі Франца Рубо. Путівник структурує простір навколо «історичних святинь», пропонуючи паломництво до Братського кладовища та Херсонського монастиря, водночас залучаючи до огляду й околиці — Інкерман, Балаклаву та Георгіївський монастир. Видання 1909 року демонструє синтез комерційного успіху та імперського героїчного нарративу, де кожна деталь побуту сусідує з глибоким історичним екскурсом у події Кримської війни.

Нарис-путівник «Севастополь»¹⁹ Петра Гармаша є класичним зразком радянської меморіальної топографії, що представляє місто як «символ мужності й стійкості» та справжню «школу патріотизму». Автор вибудовує текст на ідеї спадкоємності героїзму, об'єднуючи «першу епопею» ХІХ століття з 250-денною обороною 1941–1942 років, діяльністю підпілля та визволенням міста у травні 1944 року. Путівник наголошує на тому, що Севастополь, подібно до казкового фенікса, повстав із попелу завдяки всенародному трудовому подвигу, ставши втіленням соціалістичного прогресу з його зразковою чистотою вулиць, розвиненою промисловістю та новою культурою побуту. Основна мета видання — провести читача «маршрутом слави» крізь мережу пам'ятників, музеїв-панорам та бастіонів, які перетворюють міський простір на величезний музей просто неба, де кожна п'ядь землі просякнута пам'яттю про героїв і вимагає від відвідувача особливої зосередженості та пошани.

У 1970–1980-х роках туристичні путівники Севастополем набувають масового та стандартизованого характеру, орієнтованого передусім на внутрішній туризм. Вони не демонструють суттєвих сюжетних або концептуальних новацій, переважно відтворюючи нарративну модель і структурні рішення, закріплені у виданнях 1950–1960-х років, із незначними оновленнями ілюстративного матеріалу або статистичних даних. Саме з цієї причини путівники, опубліковані після 1969 року, не були включені до корпусу джерел дослідження, оскільки вони не репрезентують подальшого розвитку міського нарративу, а фіксують його перехід у стадію інерційного відтворення.

Для формування корпусу було використано такі критерії відбору:

1. Повна або майже повна доступність тексту (друковані видання, цифрові копії, архівні оцифровки).

19. П. Гармаш, *Севастополь: очерк-путеводитель*, 2-е перераб. и доп. изд. (Симферополь, Крым, 1969).

2. Чітка структура опису міських просторів, які мають військово-історичне або меморіальне значення.

3. Маршрутність або структурованість опису, що дозволяє простежити логіку впорядкування міста як наративного простору.

4. Репрезентативність для відповідного періоду — повторюваність мотивів, наявність перевидань, впливовість у популярній культурі.

Із понад 20 історичних путівників, відомих за бібліографічними зведеннями та архівними каталогами, у межах дослідження було детально проаналізовано п'ять видань: чотири, що належать до імперського періоду, та один — до радянського. Така конфігурація корпусу джерел уможлиблює простеження еволюції міського наративу — від сакралізації руїн і військової жертви у другій половині XIX століття (1857), через спроби модернізаційного переосмислення міського простору (1874, 1907 та 1909) до формування державного героїчного канону, що закріплював образ Севастополя як «міста-героя» (1969).

Таким чином, відбір корпусу джерел ґрунтується не на принципі формальної повноти, а на принципі аналітичного насичення. Обрана хронологічна рамка дозволяє простежити повний цикл формування міського наративу — від його первинної конструйованості до стадії канонізації — і є методологічно виправданою в межах дослідження символічної географії Севастополя.

ОБМЕЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз корпусу путівників Севастополем супроводжується низкою методологічних та джерелознавчих обмежень, властивих цьому жанру та історичному контексту його формування.

По-перше, неповнота збереження та доступності. Значна частина путівників XIX — початку XX століття відома лише за бібліографічними згадками, рецензіями чи каталогами, тоді як повні тексти не збереглися або потрапили до приватних збірань. Для міжвоєнного періоду характерні фрагментарні брошури та службові довідники, що ускладнює реконструкцію їхньої початкової структури. Це зумовлює часткову фрагментарність корпусу, адже аналіз охоплює лише ті тексти, які фізично збереглися або доступні в оцифрованому вигляді.

По-друге, обмежений доступ до архівів та фондів у тимчасово окупованому Криму після 2014 року. Немає доступу до спеціалізованих фондів музеїв Севастополя, Кримського краєзнавчого музею, що унеможлиблює повну верифікацію видавничих історій, порівняння різних редакцій, перевидань і локальних путівників малої циркуляції. Це створює прогалини у відтворенні внутрішньої еволюції жанру на рівні міських інституцій.

По-третє, ідеологічна маркованість значної частини джерел. Особливо це стосується радянських путівників 1960-х років і пізніших, створених в умовах суворой

цензури та офіційної політики пам'яті. У таких текстах героїчно-військовий наратив був не лише домінуючим, а й нормативно заданим, що впливало на добір локацій, маршрутну структуру, тональність, ілюстративний ряд та способи репрезентації руїн і монументів. Таким чином, путівники цього періоду не лише відображають реальність, а й активно її моделюють, що створює жанрове викривлення, яке необхідно враховувати при аналізі.

По-четверте, жанрові обмеження самого формату путівника. Путівник за своєю природою є селективним і спрямованим на побудову «правильного маршруту» — отже, він ніколи не є інклюзивним описом міста. До тексту потрапляє лише те, що автор або видавець вважають важливим для «правильного бачення». Це зумовлює схильність до канонізації окремих місць і замовчування інших — наприклад, робітничих кварталів, промислових зон чи об'єктів, що не вписувалися в ідеологічний наратив.

По-п'яте, компаративні втрати. Через брак повного корпусу путівників сусідніх портових або військових міст (Одеса, Миколаїв) неможливо повноцінно відтворити міжміську компаративну динаміку й визначити, наскільки севастопольські наративи були унікальними, а наскільки — типовими для імперської та радянської традиції військово-морських центрів.

Попри ці обмеження комбінування різнотипних джерел (повних друківаних текстів, картографічних додатків, ілюстративних матеріалів, бібліографічних згадок, перевидань) забезпечує достатню репрезентативність корпусу і дозволяє простежити основні етапи трансформації міського образу Севастополя.

МЕТОДОЛОГІЯ

Методологічну основу дослідження становить поєднання порівняльно-історичного та культурно-семіотичного підходів, що дає можливість простежити трансформації текстуальних, візуальних і символічних репрезентацій Севастополя впродовж майже століття — від імперського до радянського періоду. Туристичний путівник у роботі розглядається не лише як довідково-інформаційний жанр, а і як специфічний культурний текст, що функціонує в полі офіційної пам'яті та виступає інструментом ідеологічної роботи з міським простором.

Дослідження ґрунтується на багаторівневому аналізі корпусу путівників від 1857 до 1969 року із залученням контекстуальних джерел — офіційних історичних довідників, картографічних матеріалів, планів міста та візуальних ілюстрацій. На першому етапі застосовано контент-аналіз, спрямований на виявлення частотності ключових понять, топонімів, символічно навантажених об'єктів (бастіони, пам'ятники, місця боїв, меморіали), а також повторюваних тематичних блоків, пов'язаних із війною, жертвою, героїзмом і державністю. Це дозволило зафіксувати структурні акценти кожного тексту та порівняти їх між різними історичними періодами.

На другому етапі застосовано дискурс-аналіз, який зосереджується на способах мовного конструювання міського простору: риторичі героїзації, використанні оцінних епітетів, наративних рамок і модальностей, через які читачеві пропонується певна інтерпретація минулого. У межах цього підходу аналізується, як тексти путівників нормалізують військову присутність у міському середовищі, легітимізують політичну владу та інтегрують воєнний досвід у повсякденний туристичний маршрут.

Третім аналітичним рівнем є наративний аналіз, спрямований на виявлення домінуючих сюжетних моделей, за допомогою яких вибудовується цілісний образ міста. Йдеться про такі наративи, як «місто-жертва», «місто-руїна», «місто-фортеця» та «місто-герой», а також про логіку переходу між ними у різні історичні періоди. Наративний аналіз дозволяє простежити, яким чином просторові сліди війни переозначаються в туристичному тексті та включаються до символічної географії міста.

Порівняльний аналіз імперських і радянських путівників допомагає виявити як розриви, так і тяглість символічних кодів, пов'язаних із мілітарним образом міста. Застосована методологія поєднує якісний дискурсивний аналіз, візуально-картографічну інтерпретацію та культурно-антропологічне читання простору, що дає змогу розглядати Севастополь не лише як місто з героїчним минулим, а як динамічний символічний конструкт, у якому взаємодіють політика, пам'ять і матеріальність міського середовища.

Аналітичне припущення дослідження полягає в тому, що туристичні путівники водночас відображають і продукують історичну пам'ять; їхній аналіз дає змогу простежити, як міський простір Севастополя стає ареною взаємодії імперських, радянських і пізніших уявлень про героїзм, владу та ідентичність.

РОЗКРИТТЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Автор декларує використання генеративного штучного інтелекту (GAI) у процесі дослідження та підготовки рукопису. Відповідно до таксономії GAIDeT (2025)²⁰, за умов повного людського нагляду інструментам GAI було делеговано виконання таких завдань: оцінка наукової новизни дослідження та виявлення дослідницьких прогалин; коректура та редакторське опрацювання тексту; переклад; переформування матеріалів; підтримка процесу публікації.

20. Я. Сичікова, Н. Цибуляк, Ж. А. Тейшейра да Сілва, & С. Назаровець, GAIDeT (Generative AI Delegation Taxonomy): таксономія делегування завдань генеративному штучному інтелекту в наукових дослідженнях і публікаційній діяльності, в *Accountability in Research* (2025), у друці, <https://doi.org/10.1080/08989621.2025.25443316>.

Використані інструменти GAI: ChatGPT 5.2, Google NotebookLM, Claude 4.5. Повна відповідальність за остаточний текст рукопису покладається виключно на автора. Інструменти GAI не зазначаються як співавтори та не несуть відповідальності за кінцеві результати дослідження. Декларацію подано: Олег Зубченко.

Використання ШІ є виправданим і продуктивним з кількох причин.

По-перше, корпус путівникової літератури Севастополя охоплює понад століття розвитку жанру та містить значну кількість повторюваних, трансформованих і взаємно накладених мотивів. Ручний порівняльний аналіз такого масиву текстів дозволяє ідентифікувати ключові змісти, але обмежує можливість виявлення дрібних риторичних зрушень, неочевидних лексичних закономірностей та довготривалих трендів, які формуються поступово і не завжди фіксуються традиційними інструментами прочитання.

По-друге, застосування ШІ дало змогу здійснити глибинне текстове зіставлення між різними періодами (імперським, міжвоєнним, радянським), виявивши сталі та змінні елементи нарративу: повторювані метафори, стабільні образи, еволюцію візуальних мотивів і смислових акцентів. Цей підхід дав змогу побачити структурні закономірності, які не потрапляють у поле зору під час традиційного якісного аналізу.

По-третє, використання ШІ слугує інструментом збирання та впорядкування даних у ситуації неповноти й фрагментарності джерел: не всі путівники збереглися, багато існують лише у цифрових копіях або у фрагментах. Штучний інтелект дозволяє вибудувати семантичну карту наявних текстів, не виходячи за межі достовірного матеріалу, але відтворюючи ширшу картину еволюції жанру.

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СЕВАСТОПОЛЯ У ПУТІВНИКАХ

Севастополь посідає унікальне місце в історії військового та урбаністичного розвитку Східної Європи: це стратегічна флотська база й водночас взірць мілітарного міста — простору, спроектованого довкола військових функцій. Заснований 1783 року після анексії Криму Російською імперією, Севастополь від початку виконував роль головної бази Чорноморського флоту та фортеці першого класу. Просторове планування, соціальна структура й символічні репрезентації формувалися під впливом військових раціональностей, що зробило місто класичним прикладом мілітарного урбанізму — коли логіка війни та оборони визначає архітектуру, управління, ідентичність і навіть повсякденність²¹.

Історія Севастополя — це історія міста, де армія і флот були не лише оборонцями, а й архітекторами економіки, соціальної структури та культурного профілю.

21. S. Graham, "When Life Itself is War: On the Urbanization of Military and Security Doctrine," *International Journal of Urban and Regional Research* 36, no 1 (February 23, 2011): 136–155, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01026.x>.

Наприкінці XVIII століття понад 95 % населення Севастополя становили військові — цей феномен автори визначають як «воєнно орієнтовану структуру населення». Така демографічна модель створювала соціальний простір тотальної мілітаризації, у якому цивільні ролі існували виключно в обслуговуванні військової інфраструктури²².

Від заснування місто планувалося як база для флоту та фортеця: фортифікаційні вали, бастіони, батареї, укріплені мисові позиції, доки, склади й казарми були не лише військовими спорудами, а й базовими елементами міського плану. Архітектурна логіка підпорядковувалася топографії бухти, що слугувала природною гаванню й бар'єром безпеки.

Аналіз корпусу путівників Севастополем демонструє, що протягом більш як ста років образ міста безперервно змінювався, але водночас зберігав структурну сталість у своїй військово-меморіальній логіці. Нижня межа — 1857 рік — позначає появу першого відомого путівника, створеного одразу після Кримської війни, коли руїни були вперше кодифіковані як простір пам'яті. Верхня межа — 1969 рік — позначає завершення формування радянського канону «міста-героя». Після цього року наратив не розвивається, а лише відтворюється у стандартизованій формі.

Таким чином, часовий проміжок 1857–1969 роки становить цілісний історичний цикл, у межах якого путівники виконували різні, але структурно пов'язані функції: від сакралізації руїн та індивідуального паломництва до ідеологічної маршрутизації пам'яті у радянську добу.

Гармаш П. Є. у «Севастополь: нарис-путівник» (1969)²³:

- зафіксував завершений меморіальний ландшафт міста після реконструкцій 1950–1960-х;
- впорядкував маршрут «міста-героя» у його канонічному вигляді;
- проілюстрував композицію головних місць пам'яті, створивши модель, яка майже не змінювалася до кінця СРСР.

Після 1969 року військово-меморіальний образ переходить у фазу повторення. Особливо показовим є перенесення імперського наративу з царського у радянський контекст. Ідеологічна спадкоємність виявлялася у збереженні мотивів героїзму, слави, жертвовності та оборони, які попри переосмислення залишалися стрижнем міських репрезентацій. Як зазначають Ніклас Бернсанд і Барбара Тьорнквіст-Плева²⁴, радянська політика пам'яті рідко діяла через повне заперечення імперської спадщини; натомість вона здійснювала її селективне переосмислення, інтегруючи імперські наративи у нову ідеологічну систему цінностей. У випадку

22. А. Баранов, Е. Гармашова, Т. Лопатина и Д. Пунга, «Региональные особенности, закономерности и опыт хозяйственной жизни города Севастополя во второй половине XIX – начале XX века», *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета* 14, № 5 (2025): 134–162, <https://doi.org/10.26794/2226-7867-2024-14-5-134-162>.

23. Гармаш, *Севастополь*.

24. N. Bernsand and B. Törnquist-Plewa, eds., *Cultural and Political Imaginaries in Putin's Russia* (Brill, 2019), <http://doi.org/10.1163/9789004366671>.

Севастополя імперське почуття гордості через флот, оборону та військову дисципліну було не зруйноване, а інкорпороване до радянського міфу «народного героїзму» та «всесоюзного братерства», де ключовим суб'єктом історії проголошувався не монарх чи армія як інституція, а «народ-переможець».

Упродовж періоду від середини XIX до середини XX століття Севастополь пройшов щонайменше три ключові фази символічного переосмислення, кожна з яких відповідала зміні політичних і соціальних пріоритетів держави:

- образ руїн і пам'яті: Севастополь як місто трагедії, жертвовності та військової доблесті після Кримської війни, де руїни виступали матеріальними маркерами поразки, але водночас і моральної величі оборони;
- образ курорту й відновлення: міжвоєнне переозначення міста як простору лікування, відпочинку та «мирного життя», що відповідало радянському прагненню нормалізувати травматичний простір і включити його до економіки внутрішнього туризму;
- образ міста-героя: остаточне формування радянського канону у післявоєнний період, де героїчна оборона Севастополя в роки так званої Великої Вітчизняної війни стала центральним міфотворчим елементом. Цей зсув був зумовлений не лише масштабами воєнних руйнувань, а й ідеологічною потребою компенсувати досвід поразок початкового етапу війни через наратив моральної перемоги, масового героїзму та самопожертви. Як показують дослідження Сергія Громенка, культ міста-героя відігравав ключову роль у легітимації радянського порядку, мобілізації робітничого класу в умовах повоєнної індустріалізації та формуванні емоційно насиченої моделі лояльності до держави, основаної на пам'яті війни та перемоги²⁵.

Саме ці три фази символічного переосмислення міського простору надалі буде проілюстровано через аналіз корпусу путівників XIX–XX століть, які дозволяють простежити, як змінювалися наративні акценти, маршрути пам'яті та семантичне навантаження ключових локацій Севастополя залежно від домінантної політики пам'яті.

МІСТО РУЇН І ПАМ'ЯТІ (1857–1870-ті)

Образ Севастополя як «міста-жертви» та «багатостраждального мученика» став центральним у його культурній історії, починаючи з перших післявоєнних описів. Путівник Д. Афанасьєва²⁶ заклав фундамент цього наративу, будучи виданим із виключно благодійною «метою благодиріння на його розвалинах», де прибуток спрямовувався на допомогу мешканцям, що вижили на міських руїнах. Текст свідомо ігнорував доосадне існування міста, проголошуючи єдиним джерелом зацікав-

25. С. Громенко, *#КримНаш. Історія російського міфу* (Київ: Хімджест, 2017).

26. Афанасьєв, *Путеводитель по Севастополю*.

Рис. 1. План Севастопольської фортеці (перша третина XIX ст.).

Джерело: Атлас фортець Російської імперії. [Санкт-Петербург: б. м., бл. 1830; видимий екземпляр датується 1837 р.]

Рукописний план. Російська державна бібліотека

леності мандрівника виключно героїчну оборону. Таким чином, міський ландшафт перетворився на матеріальний архів страждання, де кожна локація маркована пам'яттю про загиблих.

У працях 1870-х років, зокрема у Федора Ліванова²⁷, ця тенденція переростає у повноцінну сакралізацію міського простору, який проголошується «святим місцем», перед яким подорожній має схилити коліна. Автор описує колись величні будівлі як «кам'яні остови» та «громадні глухі труни», що перебувають у «гробовому мовчанні». Путівники пропонували елегантні маршрути, де архітектура виконувала не утилітарну, а меморіальну функцію: руїни Офіцерської бібліотеки чи Клубу поставали як священні реліквії, що зберігають «слід жертви».

Такий підхід інтегрував воєнну травму в топографію міста, де знищені бастіони та братські могили стали частиною імперського культу героїзму. Завдяки детальним мапам, що додавалися до видань, відвідувач міг зіставити побачені «купи каміння» з конкретними епізодами оборони, що перетворювало звичайну прогулянку на патріотичне паломництво.

27. Ливанов, Севастополь до Крымской войны.

Кримська війна перетворила саме тіло міста на «ландшафт руїни»: знищені бастиони, вигорілі казарми, ушкоджені храми й пробиті ядрами стіни створили матеріальний архів страждання, де кожний фрагмент простору зберігав слід жертви.

Як показує Грета Уелінг²⁸, травматична пам'ять формує колективну ідентичність там, де війна стає культурним кодом; у Севастополі цей код постійно нагадує про вразливість і моральну стійкість. Путівники цього періоду, зокрема праці Дмитра Афанасьєва та Федора Ліванова, виконували роль інструментів імперської ідеології, спрямовуючи погляд відвідувача виключно на споглядання військової слави. Афанасьєв прямо зазначає, що доосадне 70-річне життя міста позбавлене інтересу для мандрівника, а єдиним джерелом зацікавленості є виключно його героїчна оборона. Тексти майже ігнорують довоєнний побут чи економіку — місто постає як простір втрати, де руїни Офіцерської бібліотеки чи Клубу перетворюються на сакральні об'єкти.

Такі описи поєднують географічну точність із риторикою релігійного паломництва: Севастополь проголошується «святим місцем» та «багатотраждальним мучеником», перед яким подорожній має схилити коліна. Маршрути, що проляга-

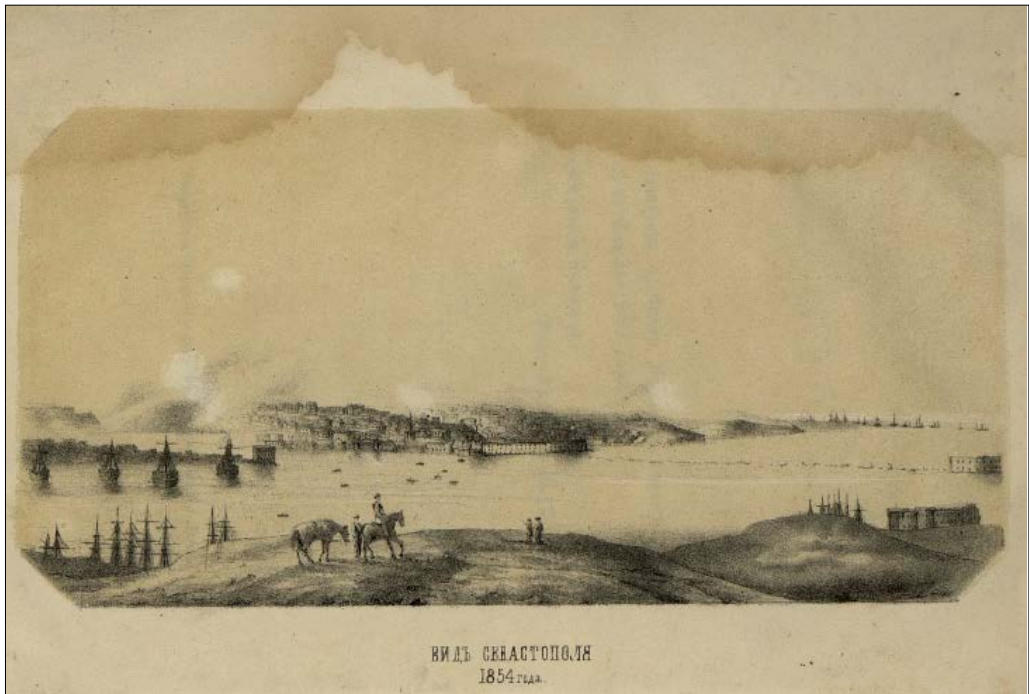

Рис. 2. Севастополь під час Кримської війни, 1854 рік.

Джерело: Путівник Севастополем, його бастионами та околицями, виданий з метою благодійництва на його руїнах. Миколаїв: Друкарня Чорноморського гідрографічного депо, 1857

28. G. Uehling, *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return* (New York: Palgrave Macmillan, 2004); Nora, "Between Memory and History."

ють через bastiони та братські могили адміралів Нахімова, Корнілова та Істоміна, структурують «пейзаж скорботи», де поразка трансформується у духовну перемогу. Візуальні матеріали, як-от додані до путівників детальні мапи та гравюри «кам'яних остовів» будівель, допомагали відвідувачу орієнтуватися у цьому «матеріальному архіві страждання».

Цей період заклав семантичну матрицю міста як місця жертви, де руїни, що нагадували «громадні глухі труни», не підлягали швидкій утилітарній реконструкції, а ставали знаками національної стійкості²⁹. Таким чином, Севастополь постає як «архітектура пам'яті»³⁰: кожна вирва від снаряда чи поруйнований фасад були інтегровані в топографію, що визначила парадигму ідентичності міста як «російської Трої» на наступні десятиліття.

В імперських путівниках другої половини XIX ст. формується впізнаваний набір візуальних мотивів, за допомогою яких Севастополь постає як міський простір, насичений пам'яттю про війну. Найчастіше використовуються три домінуючі образи:

1. Руїни bastiонів — детально описані уламки мурів, окопів і земляних валів, які подаються не як ознака занепаду, а як матеріальне свідчення героїчної оборони. Автори спеціально зберігають увагу на «ранах міста», перетворюючи руйнацію на елемент піднесеного пейзажу. Руїни виступають «відкритим архівом», що нібито говорить із читачем через сліди бойових дій.

2. Панорами бухти — топографічні огляди Південної, Північної чи Карантинної бухт функціонують як місця, де нібито народжується історія. Путівники використовують їх для створення емоційної перспективи: з висоти bastiону читач має «бачити» одночасно і красу ландшафту, і трагічну пам'ять про блокаду. Панорама стає засобом поєднання природної величі з військовим нарративом.

3. Поховальні кургани та меморіальні висоти — пагорби та насипи, де поховані захисники, подаються як сакральні місця. Їх описують у жанрі «туристичного паломництва»: автор веде читача маршрутом, у якому кожна висота є точкою зупинки для «спогаду й морального повчання».

Після 1856 року місто приваблює мандрівників, офіцерів у відставці, художників і журналістів саме можливістю споглядання руїн. Так формується традиція подвійної оптики: документальної (факти руйнування) і сентиментальної (співпереживання втрати) — підґрунтя довготривалого сприйняття Севастополя як міста пам'яті. Путівники канонізують простір: визначають «священні місця», маршрути та способи погляду, виконуючи роль просторового ритуалу.

Отже, Севастополь репрезентується не просто як зруйноване місто, а як моральна фортеця, де фізичне знищення перетворюється на духовну перемогу. Саме з цього образу міста-жертви згодом постає міф міста-героя.

29. Nora, "Between Memory and History".

30. Assaman, *Cultural Memory and Early Civilization*.

Рис. 3. Руїнування міського простору Севастополя внаслідок Кримської війни (1855–1856 рр.). Джерело: Севастополь у 1855–1856 рр. Фототипічні знімки з рідкісного фотографічного альбому. Москва, 1893

ОБРАЗ КУОРТУ Й ВІДНОВЛЕННЯ (1900–1910-ті)

Починаючи з кінця XIX, а ще більше на початку XX століття, путівники про Севастополь зазнають помітної трансформації: від переважно меморіальних текстів про війну та оборону вони переходять до гібридних туристичних наративів, які поєднують військову пам'ять із описами здорового клімату, морських купалень, прогулянок та культурних розваг. Саме в цей час формується новий тип самопрезентації — «курортний Севастополь», що співіснує з традиційними образами «міста-героя» та «міста-пам'яті».

У путівниках початку XX століття («Історичний путівник по Севастополю»³¹ та «Ілюстрований практичний путівник по Севастополю і околицях»³²) поряд із військово-меморіальним наративом поступово формується другий шар репрезентації — образ курорту й відновлення Севастополя, пов'язаний із ширшою трансформацією Криму на один із головних рекреаційних регіонів Російської імперії. Після будівництва Чорноморської залізниці та активного розвитку узбережжя регіон по-

31. Протопопов и Соваж, *Исторический путеводитель*.

32. Москвич, *Иллюстрированный практический путеводитель*.

Рис. 4. Севастополь як портово-інфраструктурний об'єкт: креслення з атласу В. Ю. Руммеля.
Джерело: Руммель В. Ю. Матеріали для опису російських комерційних портів і історії їх будівництва.
Вип. XXVII. Санкт-Петербург, 1899

чав позиціонуватися як «південний кліматичний курорт імперії», що спричинило інтенсивний туризм до Ялти, Алупки, Гурзуфа та інших прибережних поселень. У цьому контексті Севастополь у путівниках зображується не лише як місце бойової слави, а й як точка доступу до «кримського курортного поясу».

Вплив цієї тенденції проявляється у змінах тональності: описи бухт і панорам набувають рис пейзажної привабливості, а не лише меморіальної значущості; маршрути містять прогулянки узбережжям та морські екскурсії. Таким чином, місто презентується як поєднання порту, військової столиці та привабливої південної локації – гібридний образ, характерний для імперського дискурсу «знайомства з Півднем».

Перехід до курортного дискурсу в путівниках початку ХХ століття став можливим завдяки масштабній інфраструктурній модернізації, яка перетворила Севастополь із «міста-труни» на «дуже красиве європейське місто». Джерела, зокрема путівник Григорія Москвича³³, фіксують низку ключових трансформацій:

33. Москвич, *Иллюстрированный практический путеводитель*.

- Технологічний прорив. Поява гранітних мостових, міського водопроводу, електричного освітлення та розвиток мережі електричних трамваїв (Кругова, Вокзальна та Артилерійська лінії) докорінно змінили міський простір.
- Транспортна доступність. Статус кінцевого пункту залізниці, що з'єднувала місто з Петербургом, Москвою та всією Росією, перетворив Севастополь на жвавий транзитний вузол. Регулярне сполучення паровими катерами та пароплавними лініями з Одесою, Ялтою та портами Кавказу інтегрувало місто в загальноімперський туристичний маршрут.
- Санітарна та рекреаційна привабливість. Місто почали позиціювати як «здоровий кліматичний пункт» із «м'яким кліматом та чудовими морськими купаннями». Цьому сприяла діяльність «Товариства боротьби з туберкульозом», відкриття амбулаторій та розвиток прилеглих курортних маєтків, як-от «Омега», що пропонували лікування виноградом та морським повітрям.
- Культурна вітрина. Приморський бульвар став центром світського життя з його фешенебельною публікою, яхт-клубом, театром та ресторанами із краєвидом на рейд. Особливою гордістю була Біологічна станція з акваріумом, який за багатством експозиції не поступався найкращим європейським аналогам у Берліні чи Неаполі.

У путівниковій літературі цей період позначений формуванням образу «курорту-святого». На відміну від суто комерційної Одеси чи розважальної Ялти, Севастополь залишається «майже виключно військовим портом», де відпочинок нерозривно вплетений у топографію героїзму. Військові об'єкти — Музей оборони, Панорама Рубо, відновлені bastiони та Братське кладовище — подаються як «історичні святині», обов'язкові для патріотичного паломництва кожного туриста. Комфорт першокласних готелів тепер сусидить з оглядом бойових кораблів на рейді, створюючи унікальний гібридний простір.

Як зазначають Баранов та ін.³⁴, путівники початку ХХ ст. примиряють героїчне минуле з цивільною сучасністю: маршрути стартують від bastiонів і меморіалів, а завершуються набережними, купальнями, ресторанами чи концертами на Приморському бульварі. Виникає єдиний сценарій досвіду, де пам'ять і відпочинок поєднані. Автори навмисно створюють «туристичну синестезію»: запах моря, шум хвиль, вид на кораблі обрамляють розповідь про подвиг, перетворюючи її на приємне емоційне переживання.

Курортний дискурс у джерелах розвивається у двох основних напрямках:

- Медико-санітарний. Севастополь позиціонується як «здоровий кліматичний пункт» із «м'яким кліматом». Путівники акцентують увагу на діяльності «Товариства боротьби з туберкульозом», яке влаштовувало загальнодоступні санаторії для лікування хворих. Підкреслюються цілющі властивості морського

34. Баранов, Гармашова, Лопатина и Пунга, «Региональные особенности», 134–162.

повітря та «чудових морських купань», особливо в районах Георгіївського монастиря та маєтку «Омега».

- Естетико-ландшафтний. Автори захоплюються «зачаровуючим блакитним морем», яке видно з будь-якої точки міста, та «чарівними морськими видами». Особливим об'єктом естетичного задоволення стає Біологічна станція з акваріумом, який за багатством експозиції та красою порівнювали з провідними акваріумами Європи – у Берліні та Неаполі.

Це ознаменувало початок комерціалізації пам'яті. Пам'ятники та бастіони стають частиною налагодженого туристичного продукту: путівник містить детальні такси для візників до Малахового кургану та Братського кладовища, а також розклади парових катерів. Пам'ять інтегрується в економіку міста через рекламу товарів та послуг страхування, що супроводжують історичні описи.

Попри цей «курортний шар», військовий слід не зникає, а перетворюється на подвійне кодування простору. Поруч із описами комфортабельних готелів путівник послідовно нагадує про «блискучі сторінки історії» та героїчну 11-місячну оборону.

Рис. 5. Міський простір Севастополя початку ХХ ст. (за матеріалами путівника).
Джерело: Путівник Севастополем та його околицями. Складено за дорученням
Севастопольського екскурсійного бюро. Севастополь: Друкарня Т-ва «Освіта», 1909

Навіть прогулянка відновленими алеями Історичного бульвару подається як «вельми приємна», хоча вона пролягає безпосередньо над лінією колишніх бастионів. Рекреація та пам'ять у Севастополі початку ХХ століття не конфліктують, а створюють унікальну топографію, де історія слугує благородним фоном для модерного життя.

Севастополь цього періоду нагадує старовинний бастион, перетворений на розкішну терасу приморського кафе: його фундаменти все ще міцно тримають пам'ять про запеклі бої, але поверх них уже розстелені білі скатертини сучасного комфорту, запрошуючи мандрівника насолоджуватися краєвидом, не забуваючи про ціну цієї краси.

Важливу роль у цьому зіставленні відіграє літературний авторитет Льва Толстого, учасника оборони 1854–1855 років та автора «Севастопольських оповідань». Для читачів початку ХХ століття Толстой був одним із головних голосів, що надавав етичну рамку сприйняттю міста й самої війни. Тому путівники охоче наводять його цитати: морально насичені описи Малахового кургану, «правди війни» в зарядних дворах чи сцен бойового хаосу. Розміщені поруч із порадами про найкращі прогулянки, морські ванни або лікувальний клімат, ці цитати утворюють сильний риторичний контраст, який поєднує повсякденне дозвілля з досвідом історичної травми.

Архітектура Севастополя цього періоду в путівниках постає як матеріальне свідчення відродження міста, що нібито «подолало руїну» й увійшло у фазу мирного розвитку. Нові будівлі, реконструйовані набережні, бульвари та громадські простори описуються як знаки модернізації, які підкреслюють здатність міста «піднятися після випробувань».

Водночас ця перемога подається як умовна й неповна. У текстах постійно наявні натяки на «минулу славу»: згадки про місця боїв, невидимі контури бастионів, старі гарнізонні лінії чи колишні укріплення, символічно «заховані» під новими міськими променадними просторами. У такий спосіб формується характерна дуальність оповіді: з одного боку, Севастополь постає як «живе місто», що модернізується, має бульвари, гавані й морські панорами та претендує на статус курортного центру; з іншого, — як «місто-пам'ятник», у якому будь-яка сучасна споруда співіснує з тією минулих боїв і продовжує «говорити» мовою історичної пам'яті.

Візуальні мотиви у путівниках виконують функцію символічної фіксації міського простору, транслюючи героїчні, меморіальні та військові образи як норму колективного бачення міста. Особливо показовими є три групи мотивів:

- Гавані та панорами бухт, які функціонують як «вікно в модерність»: вони репрезентуються як простір руху, торгівлі та дозвілля, водночас зберігаючи символічний статус головної арени минулих боїв. Панорамний погляд дозволяє поєднати сучасність і пам'ять в одному візуальному кадрі.
- Нові бульвари та міські променади подаються як матеріальні докази відновлення — своєрідні «стрічки цивілізації», прокладені поверх колишніх руїн. Вод-

ночас у багатьох описах наголошується, що під ними «простягаються старі лінії оборони», що повертає читача до історичного шару міста.

- Морські краєвиди використовуються як мотив «спокою після бурі»: море символізує мирне теперішнє, яке, однак, приховує пам'ять про блокаду та військові трагедії.

Путівники кінця XIX — початку XX століття активно залучають мотиви доступності й зручності подорожі у рекламному дискурсі. Після транспортної та інфраструктурної модернізації цього періоду Севастополь дедалі частіше постає не лише як військовий порт, а як упорядкований цивільний центр руху й дозвілля. У цьому процесі символічний простір інституціоналізується: колишні укріплення перетворюються на меморіальні парки, військові пам'ятники — на туристичні орієнтири, а нові бульвари, готелі та набережні з «героїчними» назвами формують естетику мирного пейзажу, інтегрованого з пам'яттю про оборону.

КАНОН «МІСТА-ГЕРОЯ» (1960–1970-ті)

У радянську добу відбувається новий етап ідеологічної репрезентації Севастополя, де його символічна роль як «міста-героя» та «символу мужності й стійкості» стає центральною. Оборона Севастополя 1941–1942 років у джерелах постає як кульмінація столітньої традиції, перетворюючи місто на справжню «школу патріотизму».

У путівнику Петра Гармаша³⁵ спостерігається цілеспрямована трансформація імперських наративів: слава адміралів минулого (Ушакова, Нахімова, Корнілова) тепер нерозривно сплетена з подвигами радянських героїв (Фільченкова, Онилової, Чікаренка) у єдину «безкласову» літописну канву. Цитати Льва Толстого про «першу епопею» використовуються як етичний місток для виховання в сучасників відчуття гордості за те, що вони ступають на «священну севастопольську землю», славу якої примножили їхні нащадки у так званій Великій Вітчизняній війні.

На відміну від елегантних описів руїн XIX століття, радянський путівник робить акцент на «трудоному подвигу» відродження: місто постає як «казкова птиця фенікс», що відроджується з попелу, щоби стати величним пам'ятником радянському народу. Травма руйнації замінюється образом «білокам'яного Севастополя» зі зразковою чистотою вулиць, що нагадує палубу бойового корабля. Топоніміка міста — від вулиці Героїв Севастополя до Малахового кургану — кодифікує пам'ять у міському просторі, змушуючи навіть «метушливих екскурсантів» ставати притихлими та зосередженими.

Цей путівник функціонує як інструкція з патріотичного виховання, де маршрути слави через панорами, діорами та монументи перетворюють місто на величезний ідеологічний музей просто неба. Архітектура тут служить не лише життю, а й репрезентації героїчної історії, де кожен холм є німим свідком незламної мужності.

35. Гармаш, *Севастополь*.

Путівники 1960–1970-х років формують остаточний канон «міста-героя», у якому пам'ять про оборону стає ядром державної ідентичності. У виданні топоніміка – вулиця Героїв Севастополя, площа Нахімова, проспект Оборони – кодифікує пам'ять у самій тканині міста, а меморіальні ансамблі, монументи й музеї створюють нову форму символічного мілітарного урбанізму: архітектура служить уже не обороні, а репрезентації героїчної історії.

Пам'ятник адміралу П. С. Нахімову.

Проспект Нахімова.

Графская пристань.

Площадь Революции.

Рис. 6–7. Севастополь у радянському путівниковому наративі другої половини ХХ ст.
Джерело: Гармаш П. Є. Севастополь: нарис-путівник. Київ: Політвидав України, 1969

Отже, радянський період консолідує «героїчний канон» — образ міста, яке живе у тіні війни, але черпає з неї власну ідентичність. Путівники цього часу перетворюються на ритуальні тексти пам'яті, спрямовані на сприйняття Севастополя як міста — символу перемоги й мужності. Радянські путівники середини ХХ століття не лише описували місто, а й конструювали офіційний нарратив перемоги, у якому поєднувалися військова історія, колективна пам'ять і виховна функція. Повторювана лексика — «стійкість», «велич», «безсмертний подвиг» — перетворює текст на частину ритуалу державної ідентичності. Туризм у Севастополі офіційно набуває форми меморіального паломництва: кожен відвідувач повинен бачити, знати й пам'ятати.

Ключовою ознакою цього періоду стає інституціоналізація пам'яті — створення музеїв, панорам, меморіалів, присвячених оборонам міста (1854–1855, 1941–1944 роки). Ці об'єкти не лише зберігають історію, а й втілюють ідеологію, перетворюючись на простори колективного навчання. Панорама оборони Севастополя (відновлена у 1950-х) і Діорама штурму Сапун-гори (1959) виконують роль візуальної проповіді — відвідувач має не просто дізнатися факт, а пережити емоційний досвід величі народу.

Радянська влада успадковує імперську модель героїзму, змінюючи лише її суб'єкта: замість царя — народ і партія, замість оборони імперії — оборона соціалістичної батьківщини. Формула лишається сталою: жертвовність → стійкість → відродження.

Саме ця структурна сталість забезпечує дивовижну історичну тяглість міфу Севастополя, який долає ідеологічні розриви. Як показує Джулі Федор³⁶, на відміну від Ленінграда чи Сталінграда, де домінує трагедійний тон, Севастополь репрезентується як «героїчна стабільність» — місце, де війна завершується перемогою, а не травмою.

Цей образ відповідає радянській концепції «переможної пам'яті»³⁷, у межах якої минуле використовується для підтвердження політичної спадкоємності.

Візуальна мова радянських путівників, зокрема нарису Петра Гармаша, насичена символами державної сили та військової дисципліни. Севастополь постає не просто як населений пункт, а як «білокам'яне місто-герой» і «місто-музей», наповнене «особливою урочистістю». Його ідентичність візуалізується через «підтягнутість вулиць» та «дивовижну чистоту», що нагадує чистоту палуби бойового корабля, де синява матроських комірців зливається з кольором бухт. Туризм тут набуває рис ідеологічного ритуалу, перетворюючи відвідувача на учасника державної пам'яті.

Візуальні мотиви структурують радянський канон міста таким чином:

1. Панорама оборони Севастополя. Це не лише «видатний твір батального живопису», а й «механізм занурення» в історію. Путівник акцентує увагу на акті колективного порятунку полотна у 1942 році, коли курсанти та мешканці буквально ви-

36. Fedor et al., *War and Memory*.

37. Assaman, *Cultural Memory*.

ривали шматки полотна з вогню, що додає відвідуванню музею рис патріотичного служіння. Ефект присутності підкріплюється цитатою Анрі Барбюса про картину, що «не має собі рівних».

2. Малахов курган — «святиня севастопольців». Топографія кургану підпорядкована логіці «сходження до пам'яті»: шлях від вулиці Героїв Севастополя веде до вершини, де горить Вічний вогонь, запалений у 1958 році. З кургану відкривається панорамний вид, що візуально об'єднує минуле (будівля панорами) та теперішнє (сучасний флот у синяві моря та величний пам'ятник Леніну). Тут ритуал досягає апогею: молоді матроси складають присягу на вірність Батьківщині.

3. Монументи як символічні вузли. Мережа пам'ятників (Нахимову, затопленим кораблям, комсомольцям) формує каркас, через який читач «зчитує» місто. Особливе місце займає Меморіал на площі Нахимова з іменами 54 Героїв Радянського Союзу, що кодифікує простір мовою державної нагороди. Пам'ятник комсомольцям (1963) із замуrowаним посланням молоді 90-х років створює тяглість пам'яті крізь покоління.

4. Перформативна пам'ять і ритуали. Свято 9 травня та Дні флоту перетворюють ландшафт на сцену. Особливо символічним є ритуал опускання вінків у море. Оскільки в морі немає могил, цей акт перетворює водну гладінь на меморіальне поле. Путівник цитує листи школярів, для яких Севастополь — це «школа патріотизму», де після відвідування Сапун-гори та бастіонів вони відчують себе «заново народженими».

У путівниках Севастополь постає як модель ідеального соціалістичного міста, побудованого на трьох рівнях:

1. Героїчне минуле — доказ моральної вищості радянського народу.
2. Відбудова — символ трудового ентузіазму.
3. Сучасність — демонстрація сили соціалістичного проекту.

Такий триєдиний образ створює циклічну логіку радянської історії: місто руйнується, страждає, відроджується — і саме через цей повторюваний цикл доводить свою велич. Героїзм у цьому наративі не є подією, а структурною рисою міського буття.

Таким чином, зміна політичних парадигм не знищила, а модифікувала колективну уяву про Севастополь, інтегрувавши імперські мотиви у радянський героїчний дискурс. У результаті сформувався стійкий культурний архетип міста-флоту, у якому поєднуються військова дисципліна, урбаністична естетика та міфологія героїзму, — саме цей архетип продовжує визначати символічне місце Севастополя в українському та європейському історичному дискурсі.

СИМВОЛІЗМ ТАК ЗВАНОЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ОБРАЗІ СЕВАСТОПОЛЯ

У 1940–1960-х роках, особливо після офіційного нагородження Севастополя Золотою Зіркою Героя та орденом Леніна у травні 1965 року, місто остаточно закріплюється як центральний елемент радянської символічної географії. Його образ кодифікується не просто як військовий об'єкт, а як «символ мужності й стійкості, дивовижної відваги нашого народу», що двічі з честю витримав найсуворіший «іспит на мужність». У путівниках цього періоду, зокрема у нарисі Петра Гармаша, Севастополь постає як «священна земля», де кожен відвідувач відчуває владний приплив патріотичної гордості. Місто перетворюється на справжню «школу патріотизму», відвідування якої (особливо Сапун-гори та Малахового кургану) змушує людей «заново народитися на світ» та глибше усвідомити свій обов'язок перед народом.

У радянському нарративі 1960-х років 250-денна оборона 1941–1942 років трактується як сакральна кульмінація міської історії, де не було тилу, а всюди був фронт. Путівник наголошує, що цей період став великою перевіркою сили духу, яку місто пройшло завдяки щоденній увазі Комуністичної партії та всенародній допомозі. Окремим символічним шаром виступає «трудовий подвиг» відродження: Севастополь, подібний до «казкового фенікса», що повстав із руїн та попелу, стає величним пам'ятником радянському народу, який за десять років збудував нове, ще прекрасніше місто. Сучасне обличчя Севастополя — його «підтягнутість вулиць та дивовижна чистота», що нагадує палубу бойового корабля — слугує візуальним підтвердженням перемоги над хаосом війни та остаточної сакралізації міського простору як «міста-музею», наповненого особливою урочистістю.

Характерною рисою радянських путівників була не відмова від імперської спадщини, а її селективна переінтерпретація. Як зазначає Сибіряков³⁸, образи адміралів, бастионів і першої оборони Севастополя не зникали з нарративу, але втрачали персоніфікований, монархічний зміст, натомість інтегрувалися в колективістський міф «героїчного народу». Така модель пам'яті ґрунтувалася на тягlostі без розриву: імперська «слава флоту» трансформувалася у «славу радянського народу», а місто постало як позачасовий простір військової доблесті, очищений від політичних суперечностей минулого. У результаті Севастополь у радянському туристичному дискурсі перетворився на ідеологічно впорядкований ландшафт, де історія функціонувала передусім як засіб легітимації сучасного політичного порядку.

У путівнику Петра Гармаша образ Севастополя вибудовується через три ключові ідеологічні стратегії, що перетворюють воєнну історію на державний міф:

38. И. Сибиряков, «Образ Севастополя для советских туристов: советские справочники-путеводители об особенностях туристических маршрутов в Севастополе», *Вестник ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки* 16, № 4 (2016): 58–63, <https://doi.org/10.14529/ssh160408>.

- Епічна героїзація. Оборона 1941–1942 років трактується як «друга севастопольська епопея», що тривала 250 днів. Вона подається як безперервний подвиг, де не було тилу, а «всюди був фронт». Гармаш підкреслює, що, попри щоденні бомбардування, місто «жило, працювало, боролось»: підземні спецкомбінати виготовляли зброю, а пошкоджена техніка поверталася в стрій руками севастопольців. Навіть після припинення організованого опору в липні 1942 року місто «не покорилося ворогу», оскільки боротьбу продовжили підпільники.
- Колективна персоніфікація. Путівник наводить довгий перелік імен — від адміралів Нахімова й Корнілова до радянських героїв Фільченкова й Онилової, — проте зазначає, що це земля «сотень тисяч відважних синів і дочок нашої Батьківщини». Героїзм описується як масове явище, коріння якого не в «сліпому фанатизмі», а в «гарячій синівській любові до Батьківщини» та «відданості великим ідеям комунізму». Саме місто набуває людських рис: воно має «морську душу», яка проявляється у «підтягнутості вулиць», та «дихає» своєю незвичайною історією.
- Моральна інверсія поразки. Військові невдачі 1855 та 1942 років трансформуються у вищі моральні перемоги. Гармаш цитує наказ 1855 року, де стверджується, що ворогу дісталися лише «палаючі розвалини», тоді як захисники утримали за собою «честь оборони». Трагедія 1942 року подається як стратегічний успіх, адже залізна стійкість севастопольців «сплутала й розладнала плани німецького командування», змусивши ворога платити часом і величезними втратами за кожен метр землі.

У текстах системно вибудовується символічна географія героїзму: Сапун-гора, Малахов курган, бухти та пам'ятники (наприклад, Пам'ятник затопленим кораблям) стають вузлами пам'яті, де «кожна вулиця дихає подвигом». Севастополь проголошується «містом-музеєм», наповненим особливою урочистістю.

Радянський наратив майстерно інтегрує пам'ять про Кримську війну, вибудовуючи пряму лінію між двома оборонами (1854–1855 та 1941–1942 років). Путівник постійно порівнює подвиги «дідів та правнуків», створюючи образ вічного міста слави, яке «завжди падає, щоб відродитися» ще прекраснішим. Севастополь у цьому контексті — це місто, чие ім'я з давньогрецької мови трактується як «величне, гідне поклоніння».

Як наголошує Федор³⁹, міф про Севастополь став не лише формою пам'яті, а й формою політичного виховання: емоційне співпереживання минулому ототожнювалося з патріотичним обов'язком. Місто ставало дзеркалом радянської моралі — образом громадянина, який повинен бути незламним, скромним і відданим колективу.

Героїзм у радянській версії був колективним і безособовим: це не слава окремого командира, а «слава народу». Такий тип героїчного дискурсу формував почуття

39. Fedor et al., *War and Memory*.

причетності без індивідуальності — коли кожен радянський громадянин відчував себе частиною великої історії. У цьому наративі Севастополь стає не лише прикладом минулого, а і моделлю для майбутнього. Його героїзм постає як еталон поведінки в нових обставинах — під час післявоєнної відбудови чи у «боротьбі за мир».

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ

Проведений дискурс-аналіз переконливо демонструє, що туристичні путівники по Севастополю функціонували не як нейтральні довідкові тексти, а як інструменти символічної влади, через які транслювалися й закріплювалися ідеологічно санкціоновані уявлення про місто, війну та героїзм. У цьому сенсі вони можуть бути інтерпретовані як форма «м'якої зброї пам'яті», що поєднує культурні, туристичні та виховні функції.

За П'єром Нора, пам'ять у модерному суспільстві існує не в безпосередньому досвіді, а в опосередкованих «місцях пам'яті» (*lieux de mémoire*), які виконують роль медіаторів між історією, політикою та колективною уявою⁴⁰. Путівники Севастополем виконували саме таку функцію: вони створювали текстуальну топографію міста, у межах якої маршрути руху, зони зупинок і об'єкти споглядання були задалегідь структуровані відповідно до домінантної політики пам'яті. Читачеві пропонувався не лише шлях містом, а й нормативний спосіб його бачення та переживання.

Імперські путівники другої половини XIX — початку XX століття поєднували риторичу жертви, страждання та моральної величі, формуючи Севастополь як «святе місце» оборони імперії. Руїни, бастіони та братські могили репрезентувалися не як ознаки поразки, а як матеріальні свідчення духовної перемоги й національної стійкості. У радянський період цей наратив був не зруйнований, а переосмислений: путівники 1950–1960-х років трансформували образ міста у канон «міста-героя» — символу перемоги, масового героїзму та історичної правоти соціалістичного проекту. У такий спосіб текстові репрезентації створювали й підтримували те, що Алейда Ассман визначає як інституційну пам'ять — стабільну систему культурних кодів, через які минуле використовується для легітимації політичної влади в теперішньому⁴¹.

Важливим результатом аналізу є виявлення дисциплінуючої функції путівникових текстів. Вони не лише інформували відвідувача, а й формували емоційно-моральну рамку його поведінки в міському просторі, перетворюючи подорож на ритуал патріотичного споглядання. Така форма текстуальної медіації наближає путівники до логіки «м'якої влади» у сфері пам'яті, де культурні та туристичні практики стають інструментами нормалізації бажаних історичних інтерпретацій і моделей лояльності.

40. Nora, "Between Memory and History".

41. Assman, *Cultural Memory*.

У ширшому теоретичному вимірі кейс Севастополя дозволяє розширити розуміння міських наративів у постімперських і пострадянських контекстах. Як зазначає Джулі Федор⁴², спадщина війни в таких просторах залишається не лише історичною, а й політичною категорією, через яку здійснюється боротьба за ідентичність, суверенітет і символічне володіння простором. Севастополь із його багатозаровою історією — імперською, радянською, українською та окупаційною — демонструє сталість того, що Алейда Ассман описує як «режим пам'яті»: систему, у якій минуле постійно реконструюється відповідно до актуальних політичних потреб.

Отримані результати дають підстави розглядати Севастополь як модель «міста-дискурсу», у якому військова ідентичність не лише відображається в текстах, а й активно ними продукується. Саме в цьому полягає головний внесок дослідження: воно показує, що мілітарний урбанізм може бути застосований не лише до аналізу сучасних воєнних просторів, а й як історико-культурний метод прочитання міських текстів минулого.

Таким чином, туристичні путівники Севастополем постають як складні культурні артефакти, що поєднують знання, емоцію та ідеологію. Вони формують стійкі коди сприйняття міського простору, які продовжують впливати на політичну уяву й просторову свідомість до сьогодні — від імперських міфів XIX століття до сучасних дискусій про спадщину, пам'ять і деокупацію.

ВИСНОВКИ

Аналіз корпусу туристичних путівників Севастополем за 1857, 1907, 1909 і 1969 роки дозволяє уточнити складні взаємозв'язки між міським простором, колективною пам'яттю та ідеологією, показуючи, що військова ідентичність міста зазнавала трансформацій, але не зникла впродовж зміни політичних режимів. Навпаки, вона демонструвала високу адаптивність, що забезпечувала її відтворення в нових ідеологічних контекстах.

По-перше, дослідження виявляє чітку тяглість між імперським і радянським наративами попри радикальні політичні злами. Імперський дискурс сакралізації руїн та героїзації оборони 1854–1855 років був не зруйнований радянською ідеологією, а перекодований у міф «міста-героя». При цьому збереглася базова символічна матриця — подвійність «руїни та відродження», «жертви й слави», яка дозволяла інтерпретувати військову поразку як моральну перемогу. Така тяглість свідчить, що військовий міф Севастополя функціонував як надполітична структура пам'яті, здатна легітимізувати державну владу через апеляцію до історії героїзму в різні епохи⁴³.

По-друге, путівники постають як ключовий медіатор між війною і миром. Вони трансформували травматичний досвід руйнувань у контрольовану, нормативно

42. Fedor et al., *War and Memory*.

43. Ibid., Assman, *Cultural Memory*.

впорядковану форму колективної пам'яті, інтегруючи героїчне минуле в повсякденні практики мирного життя через туристичний, освітній і культурний дискурси. У цьому сенсі путівники виконували функцію, подібну до «місць пам'яті» у розумінні П'єра Нора: вони стабілізували колективну ідентичність не лише через фізичні локації, а й через текстові маршрути — описи, карти, візуальні образи, які дисциплінували сприйняття міста та задавали нормативні моделі емоційної взаємодії з його простором.

По-третє, аналіз дозволяє зафіксувати високу символічну стабільність образу Севастополя, який упродовж більш ніж століття зберіг ключові координати військової пам'яті незалежно від історичного контексту. У текстах різних періодів систематично відтворюються ті самі топоси героїзму — бастіони, панорами, кладовища, бухти, пам'ятники, що формують стійку семантичну карту міста. У результаті Севастополь постає як своєрідний «архіпелаг пам'яті», де навіть нові архітектурні та інфраструктурні об'єкти підпорядковуються логіці героїчного ландшафту й вбудовуються у вже наявний символічний порядок.

Загалом дослідження демонструє, що туристичні путівники були не вторинними описовими джерелами, а активними інструментами формування міської ідентичності та політики пам'яті. Вони не лише фіксували трансформації міського простору, а й брали безпосередню участь у конструюванні способів його осмислення.

REFERENCES

- “A theory of the politics of memory”. In *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, eds. J. Kubik and M. Bernhard, 7–36. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Afanas'ev, D. *Putevoditel' po Sevastopoliu, ego bastionam i okrestnostiam, izdannyyi s tsel'iu blagotvorenii na ego razvalinakh*. Mykolaiv: Tipografii Chernomorskogo gidrograficheskogo depo, 1857.
- Assmann, A. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Assmann, J. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Baranov, A., E. Garmashova, T. Lopatina, & D. Punga. “Regional Features, Patterns and Experience of the Economic Life of the City of Sevastopol in the Second Half of the 19th – early 20th Centuries.” *Humanities and Social Sciences. Bulletin of the Financial University* 14, no 5 (February 1, 2025): 134–162. <https://doi.org/10.26794/2226-7867-2024-14-5-134-162>.
- Bernsand, Niklas, and Barbara Törnquist-Plewa, eds. *Cultural and Political Imaginaries in Putin's Russia*. Brill, 2019. <http://doi.org/10.1163/9789004366671>.
- Boym, S. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2011.
- Crane, S. *Museums and Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- de Certeau, M. *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Dysa, K. “Obraz modernoho mista u putivnykakh po Kyievu mezhi XIX–XX st.” In *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – seredyny XX stolit*, eds. O. Betliy, K. Dysa and O. Martyniuk, 82–95. Kyiv: Dukh i litera, 2016.
- Fedor, J., M. Kangaspuro, J. Lassila, & T. Zhurzhenko, eds. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Garmash, P. *Sevastopol': ocherk-putevoditel'*. 2nd rev. and enl. ed. Simferopol, Crimea, 1969.
- Graham, S. “When Life Itself is War: On the Urbanization of Military and Security Doctrine”. *International Journal of Urban and Regional Research* 36, no 1 (February 23, 2011): 136–155. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01026.x>.
- Hromenko, S. *#KrymNash. Istoriiia rosiyskoho mify*. Kyiv: Khimdzhest, 2017.
- Kharitonenko, P., and N. Golubov, eds. *Sevastopol' v 1855–1856 g.: 25 fototipicheskikh snimkov s redkogo fotograficheskogo al'boma*. Moscow: Tipo-litografiia T–va I. N. Kushnerev i K°, 1893.
- Kirschenblatt-Gimblett, B. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Kizlova, A. “Kyiv Institute for Noble Maidens in the Guidebooks (19th – early 20th centuries).” *Kyiv Historical Studies* 12, no 1 (2021): 123–133. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.114>.
- Kostiv, O. “‘The Other’, Official History, and Memory of the City in Soviet Guidebooks to Chernivtsi.” *City: History, Culture, Society* 15 (1): 87–104. <https://doi.org/10.15407/mics2023.01.087>.
- Lennon, J., & M. Foley. *Dark tourism: The attraction of death and disaster*. London: Continuum, 2000.

- Livanov, V., ed. *Sevastopol' do Krymskoi voiny i posle onoi: istoricheskoe opisanie, sostavlennoe i izdannoe dlia puteshestvennikov*. Moscow: Tipografiia Skoropechatni Pletneva, Znamenskogo, Bazunova per., i I. Panteleeva, 1874.
- Markov, E. *Ocherki Kryma: kartiny krymskoi zhizni, prirody i istorii*. 2nd ed. St. Petersburg: Tovarishchestvo M. O. Vol'f, 1884.
- Moskvich, G. *Illustrirovannii prakticheskii putevoditel' po Sevastopolii i okrestnostiam*. 17th ed. Odessa, 1909.
- Nora, P. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26 (1989): 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>.
- Pogosskii, A. *Padenie zashchitnikov Sevastopolia: Kornilov, Istomin i Nakhimov, ili kratkie ocherki smerti pervykh dvukh geroev i biograficheskii ocherk poslednogo*. Moscow: Tipografiia Vedomstva Moskovskoi Gorodskoi Politsii, 1856.
- Protopopov, A., and S. Sovazh. *Istoricheskii putevoditel' po Sevastopolii*, edited by Major General Zaionchkovskii. St. Petersburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov, 1907.
- Sibiryakov, I. "Obraz Sevastopolya dlia sovetskikh turistov: sovetskie spravochniki-putevoditeli ob osobennostyakh turisticheskikh marshrutov v Sevastopole". *Vestnik YuUrGU. Seriya: Sotsial'no-gumanitarnye nauki* 16, no 4 (2016): 58–63. <https://doi.org/10.14529/ssh160408>.
- Sychikova, Y., N. Tsybuliak, J. A. Teixeira da Silva, and S. Nazarovets. "GAIDeT (Generative AI Delegation Taxonomy): taksonomiia delehuvannia zavdan heneratyvnomu shtuchnomu intelektu v naukovykh doslidzhenniakh i publikatsiinii diialnosti". In *Accountability in Research*. In press. 2025. <https://doi.org/10.1080/08989621.2025.25443316>.
- Uehling, G. *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Winter, J. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

SEVASTOPOL IN GUIDEBOOKS OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES: URBAN SPACE BETWEEN MEMORY, WAR, AND THE TOURIST NARRATIVE

This study examines Sevastopol as an urban space in which military experience and narratives of heroism shaped urban identity, spatial organization, and cultural memory. The object of analysis is a corpus of guidebooks published between 1857 and 1969. The central research question addresses how the spatial traces of war—bastions, ruins, and memorial sites—combined with heroic myths, were reinterpreted within tourist and cultural narratives that ultimately formed the symbolic geography of Sevastopol.

The theoretical framework draws on concepts of military urbanism (Stephen Graham; Eyal Weizman), *lieux de mémoire* (Pierre Nora), politics of memory (Aleida and Jan Assmann), and symbolic geography. Methodologically, the study employs content analysis, narrative and discourse analysis of textual and visual materials, as well as a comparative approach that allows for tracing continuity between imperial and Soviet narrative regimes.

The comparative analysis of guidebooks and their narrative structures demonstrates a transformation in the image of Sevastopol—from a “city of ruins” and a symbol of sacrifice in the nineteenth century to a canonical “hero city” in the Soviet period. Guidebooks functioned not merely as sources of information for travelers but as instruments of ideological construction of urban space, where memory, myth, and tourism were closely intertwined. The study highlights the role of cultural texts in shaping memory politics and in producing the symbolic space of urban landscapes.

Keywords: Sevastopol; guidebooks; military urbanism; politics of memory; symbolic geography; urban narratives.